

Едуард Зваричук, Сергій Маланчук

ДИНАМІКА РОЗВИТКУ МІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ У ПОДІЛЬСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ (30-ті роки XV – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII ст.)

У статті проаналізовано динаміку розвитку населених пунктів міського типу на теренах Подільського воєводства у період від переходу краю під владу Польщі (30-ті рр. XV ст.) й до початку Української національної революції під проводом Б. Хмельницького.

Ключові слова: поселення, воєводство, повіт, урбанізація, населення.

30-ті рр. XV – перша половина XVII ст. стали якісно новим етапом в урбанізації Поділля, адже зазначений період приніс цілу низку містозасновницьких починань та еволюційних процесів в історії населених пунктів. Для вивчення основних тенденцій розвитку міських поселень Поділля, після поширення на цих землях польського адміністративно-правового устрою, важливе значення має з'ясування динаміки змін їх чисельності та кількісного складу населення. Сучасна історіографія, представлена науковими доробками М. Крикуна, М. Петрова, І. Рибачака, які, на жаль, не відтворюють усієї складності видозмін у просторі й часі поселенської структури Подільського краю у досліджуваний нами період. Метою статті є висвітлення динаміки розвитку міст та містечок на теренах Поділля в 30-ті рр. XV – першій половині XVII ст. й доведення беззаперечності урбанізаційного процесу в регіоні. Об'єктом дослідження є міські поселення, а предметом – урбанізаційні процеси у Подільському воєводстві.

Вивчаючи динаміку еволюції міст і містечок вказаної території, потрібно встановити географічні межі самого Подільського воєводства на ті часи. Західна частина Поділля, загарбана польськими феодалами, отримала статус воєводства в 1434 р. у зв'язку з поширенням на неї польського права, тобто політичного устрою, який панував у Польщі [1, с. 57; 2, с. 43; 3, с. 8]. У XV-XVI ст. Подільське воєводство частіше іменувалося “Подільською землею” і складалося із трьох повітів: Кам'янецького, Летичівського і Червоноградського [4, с.33].

Регіон Подільського воєводства розміщувався на Подільській височині, омивався з півдня р. Дністер. На заході воєводство межувало з Руським воєводством, на півночі – із землями Волині (з 1566 р. – воєводством Волинським) і Київщини (з 1471 р. – воєводством Київським), на сході – зі Східним Поділлям (з 1566 р. – воєводством Брацлавським) [5, с. 8]. Кордон із Волинню був визначений у 1546 р., а з Київщиною і Східним Поділлям – у 1546 і 1570 рр. [6, с. 264-265]. Кордони воєводства залишалися майже незмінними до 1772 р. і включали в себе землі між Дністром та його лівими притоками – Стрипою і верхньою течією Збруча на заході, Мурафою – на сході. Північна межа проходила, у напрямі із заходу на схід, від Стрипи до Збруча сухоходом, по Медведівці (притоці Збруча), Шалівці-Балванцю (притоці Медведівки), далі сухоходом, по Бужу (притоці Південного Бугу) і знову сухоходом. Суходільною була і північна частина східного кордону [1, с. 58].

Щодо визначення площі Подільського воєводства в історіографії існують певні розбіжності. Так, за обчисленнями О. Яблоновського, площа Червоноградського повіту становила 2655 кв. км, Кам'янецького – 6143, Летичівського – 10 354, разом – 19 152 кв. км [6, с. 12]. М. Крикун вважає, що територія Подільського воєводства досягала на ті часи (1569–1646) 18 882 кв. км., що становило близько 12 % від усієї площі Правобережної України [5, с. 178], а різницю з цифровими показниками О. Яблоновського пояснює тим, що останній помилково включив до складу Подільського воєводства землі Волині.

Адміністративно Подільське воєводство поділялося на повіти. Кількість і розміщення повітів були успадковані краєм від періоду, що передував поширенню на його територію статусу воєводства і польського адміністративно-правового устрою. Цей період тягнеться від середини XIV ст., тобто від звільнення Поділля з-під татарського панування. З правового погляду його називають перехідним. Повітовий поділ у XV-XVI ст. зазнав великих змін. До середини XVI ст. повіти були адміністративними воєводськими і старостинськими округами, назви і розміри яких частково змінювалися: на середину XV ст. у джерелах фігурують Червоноградський, Скальський, Кам'янецький, Смотрицький, Летичівський, Хмельницький, Бакотський і Ровський повіти. У другій половині того самого століття всі ці повіти залишаються, за винятком Ровського, що надовго зникає з документів, а натомість з'являється Меджибізький повіт [7, с. 20–44].

Наступні відомості про повітовий поділ належать до першої половини XVI ст., коли згадується Червоноградський, Кам'янецький, Летичівський, Хмельницький, Барський (колишній Ровський, до 1530-х рр. – Зіньківський) і Меджибізький повіти [1, с. 58]. У другій половині



XVI ст. поняття “повіт” закріплюється за судовим округом, тобто за територією, що підлягала компетенції шляхетського гродського (старостинського) суду. Таких повітів остаточно визначилося два – Кам’янецький і Летичівський. Кордон між ними, згідно з постановою сейму Речі Посполитої, був окреслений спеціальною комісією 1612 р. [8, с. 274–276]: він проходив, у напрямку з півдня на північ, по Калюсу від впадіння його в Дністер, повертав північніше с. Карачіївців і прямував південніше с. Просяткова до притоки Ушиці – Ушки й від верхів’я останньої суходолом до подільсько-волинського кордону західніше містечок Шаравки й Чорного Острова та східніше містечка Фельштина. Цієї границі обидва повіти дотримувалися й упродовж усього XVII ст.

За часів монгольської навали (XIII – середина XIV ст.) чимало населених пунктів були зруйновані, але не знищені повністю. Їх відновлення розпочалося з XV ст. В 1583 р. у Подільському воєводстві зареєстровано 66 містечок, у кожному з яких мешкало від 2 до 6 тисяч осіб [9, с. 5].

У XVI ст. географічне розташування міських поселень в Україні було нерівномірним. Процес формування сітки міст і містечок суттєво ускладнився внаслідок постійних спустошливих турецько-татарських вторгнень, від яких особливо страждало населення Брацлавщини і Київщини [10, с. 102]. На Поділля цей чинник вплинув дещо менше. Проте набіги татар, а з 1450 по 1550 рр. їх відбулося понад 20 [11, с. 168], спричинили періодичну зміну адміністративного статусу населених пунктів Поділля. Зокрема в 1542 р. утворюється Барський повіт, а Зіньків, зруйнований татарами, різко втрачає своє значення. Однак уже в 1552 р. ситуація кардинально змінюється: Бар, після спустошливого походу татар, змушений поступитися Зінькову. Останній набуває статусу повітового центра [12, с. 322].

Матеріали історії Подільського воєводства дають змогу простежити динаміку чисельності поселень. Так, М. Крикун зазначає, що визначення повітових територій воєводства можливе тільки на основі виведених із джерел тих списків поселень, що вказані належними до того чи іншого повіту. Істориком було складено таблицю, яка відтворює загальну кількість поселень у XV і XVI ст. [13, с. 170].

Таблиця 1.

Кількість поселень у Подільському воєводстві в XV-XVI ст.

Повіт	XV ст.	XVI ст.
	Кількість поселень	
Кам’янецький	46	223
Червоноградський	27	38
Скальський	24	Не існував
Бакотський	51	Не існував
Смотрицький	43	Не існував
Ровський (XV ст.); Зіньківський (Барський, XVI ст.)	18	78
Летичівський		36
Меджибізький	11	93
Хмільницький	8	35
Разом	228	503

Наведене в таблиці зіставлення кількості поселень статистично, як зазначає М. Крикун, треба вважати цілком коректним, оскільки воно охоплює значний масив населених пунктів по кожному повіту в кожному зі століть: сумарно 228 поселень у XV ст., 503 – в XVI ст. Загальна ж кількість населених пунктів, врахованих усіма відомими нам „повітовими” джерелами, становить 570 (ця цифра включає в себе 161 містечко і село, що згадані у матеріалах як XV ст., так і XVI ст., тому підсумкову цифру поселень не можна обчислювати шляхом додавання 228 і 503) [13, с. 170]. На жаль, практично неможливо встановити, якою частиною від реальної кількості поселень воєводства є цифра 228.

Вихідними документами у дослідженні динаміки чисельності поселень у наступні десятиріччя і століття є поборні реєстри 1578 і 1583 рр., опубліковані О. Яблоновським. Реєстри подають назви 652 міст, містечок і сіл, а саме: по Червоноградському повіту – 128, по Кам’янецькому – 236, по Летичівському – 288 [6, с. 234–307]. Однак список тодішніх населених пунктів на Поділлі цим не вичерпується. Деякі документи, які передують 1578 р., згадують ще 89 сіл, в існуванні яких у 1578–1583 рр. сумніватися не доводиться, оскільки ці села зустрічаються в документах кінця XVI – першої половини XVII ст. [1, с. 59]. Отже, у воєводстві на 1578–1583 рр.

налічувалося не менш як 741 поселення. М. Крикуном було складено таблицю розподілу їх по повітах (таблиця 2) [1, с. 59]. У середньому на один населений пункт у Червоноградському повіті припадав на 18,7 кв. км, у Кам'янецькому – на 23,1, у Летичівському – на 30 кв. км, загалом по воєводству – на 25,4 кв. км. Наприкінці XVI – в першій половині XVII ст. кількість поселень на Поділлі значно зросла в результаті широкого освоєння населення слабо залюднених земель.

Важливим документом для вивчення динаміки виникнення міст та містечок Подільського воєводства у другій половині XVI – першій половині XVII ст. є повідомлення актових книг шляхетського земського суду, який діяв в адміністративному центрі воєводства – Кам'янці. На особливу увагу заслуговують внесені акти стосовно втечі-переселення мешканців Подільського воєводства і, частково, мешканців Руського воєводства на Поділля. Цінним є також документальний матеріал з 1629 р. – подимного реєстру (632 поселення) і люстрації державних маєтків (235, з них 35 названі подимним реєстром) [14, с. 188–193].

Таблиця 2.

Кількість поселень Подільського воєводства в XVI-XVII ст.

Повіти	Поселення							разом на 1648 р.
	XVI ст.			були на 1578–1583 рр.	XVII ст.			
	були на 1578–1583 рр.	виникли у 1584–1600 рр.	разом на 1600 р.		виникли			
					1584–1600 рр.	1601–1629 рр.	1630–1648 рр.	
Червоноградський	142	11	153	134	9	16	13	172
Кам'янецький	258	53	311	249	29	52	27	357
Летичівський	338	102	440	299	77	135	55	566
Без означення повіту	3	4	7	-	-	5	2	7
Разом	741	170	911	682	115	208	97	1102

Усього у 1584–1600 рр. на Поділлі виникло 170 поселень. Порівняно з 1578–1583 рр. населених пунктів стало більше на 22,9 %, у тому числі на Червоноградщині – на 7,7, на Кам'яниччині – на 20,6, а на Летичівщині – на 30,2 %. Упродовж першої половини XVII ст. з'явилося 305 нових містечок і сіл, причому темпи виникнення поселень у 1601–1629 рр. були значно вищими, ніж у 1630–1648 рр.

У 1648 р., порівняно з 1600 р., у цілому по воєводству населених пунктів було більше на 21 %, у тому числі в Червоноградському повіті – на 12,4, у Кам'янецькому – на 14,8, у Летичівському – на 28,6. Отже, у першій половині XVII ст., як і наприкінці XVI ст., Летичівський повіт колонізувався значно інтенсивніше Червоноградщини і Кам'яниччини. Особливо посилено залюднювався південь Летичівщини і Кам'яниччини. Так, у цей період із 489 поселень Летичівського повіту міст і містечок виявляємо 32. У їх числі: Летичів, Чорний Острів, Йолтушків, Деражня, Пилявка, Вінківці, Плоскирів, Шаровка, Михалпіль, Вербка, Нова Синява, Стара Синява, Меджибіж, Бар, Новий Костянтинів, Зінків, Синявка, Шаргород, Чернівці, Могилів, Мурафа, Хмільник, Уланів, Уладівка, Заміхів, Саминці, Копайгород, Берлинці, Лучинець, Озаринці, Яришів, Домбровця (джерела зафіксували 19 шляхетсько-магнатських та 13 державних) [15, с. 98].

З часом співвідношення змінювалося на користь магнатів. Наявність вказаної кількості міст і містечок у повіті обумовлено певними історичними обставинами, що склалися в регіоні. З одного боку, уряд Речі Посполитої намагався зберегти тут свої позиції, з другого – утвердити права шляхти та магнатів на великі землеволодіння. Доволі часто королівщини переходили до шляхетських володінь. Король сприяв шляхті купувати маєтки і численні землеволодіння [16, с. 307–309; 17, с. 315–316; 18, с. 316–317], жалував різним чином маєтності за службу [19, с. 320–328], сприяв відбудові старих та зведенню нових міст і містечок. Часто ці володіння ставали навіть предметом суперечок між окремими власниками [20, с. 384–385].

У 1584–1648 рр. нові поселення на Поділлі виникали як висілки існуючих міст, містечок і сіл та як окремі маєтки, поблизу яких згодом з'являлися висілки. Нерідко ці поселення у джерелах названо слободами, звичайно, з топонімічними додатками-значеннями (до прикладу Слобода Жванецька, Слобода Нефедівська), які походили від назв "старих" населених пунктів. Поняття "слобода" тут потрібно розуміти, насамперед, як звільнення мешканців нових поселень на кілька років, з часу їх заснування, від феодалних повинностей.



Результати істотного збільшення кількості поселень позначились і на густоті їх розміщення: в 1600 р. у цілому по воєводству один населений пункт припадав на 20,6 кв. км, причому в Червоноградському повіті – на 17,4 кв. км, у Кам'янецькому – на 19,2, у Летичівському – на 23,1; у 1648 р. відповідно на 17,1; 15,4; 16,8; 18 кв. км [1, с. 60]. Отже, відбулося поступове вирівнювання в територіальному розміщенні поселень на Поділлі. За даними поборових і подимних реєстрів, а також інвентарів та люстрацій, на території Подільського воєводства у першій половині XVII ст. було 974 поселення з 72 містами і містечками і населенням 350 тис. осіб [21, с. 95-96]. Однак І. Крип'якевич вказує, що у 40-х рр. XVII ст. тут налічувалося 111 поселень міського типу [22, с. 34], а О. Компан вказує, що на підставі різних податкових документів XVII ст. вдалося нарахувати 760 поселень, серед яких міські поселення становили 15 % [23, с. 64].

Наявність багатьох містечок і “дрібних” міст – явище, типове і для західноєвропейських країн періоду Середньовіччя. “Великі” міста (з населенням понад 5 тисяч мешканців) у Західній Європі XIV ст. становило близько 5 %; „середні” (від 2 до 5 тис. мешканців) – не більше 20 %; “дрібні” (від декількох сотень до 2 тис. мешканців) – близько 75 % загальної чисельності населених пунктів [24, с. 50].

Виходячи зі сказаного вище, населені пункти можна ще й типологізувати за кількістю мешканців у них. Так, до одного із великих міст України ми відносимо Кам'янець-Подільський, населення якого впродовж XVI-XVII ст. становило 8-9 тисяч осіб [25, с. 123], Бар – близько 9 тис., Чернівці – 5,3 тис., Сатанів – 5,5 тис. [26, с. 64; 23, с. 77], Зіньків – близько 5 тис. [27, с. 23]. Треба зазначити, що у цей період пересічне місто складалося із 252,2 садиб (1500 мешканців), а на село припадало 44,5 (270 осіб). Документи 1570 р. засвідчують, що у Кам'янці-Подільському налічувалося 645 будинків, Скалі – 232, Летичеві – 211, Барі – 371, Хмільнику – 334, Язлівцю – 247, Меджибожі – 273, Зінькові – 275, Городку – 196 [28, с. 87-98]. Це дає змогу зарахувати згадані вище населені пункти до категорії “великих” і аж ніяк не до сіл. До великих поселень початку XVII ст. у Подільському регіоні ми, за наслідками сплати ними подимного, можемо віднести Вінківці (внесли подимне із 303 димів (садиб), Чорний Острів (335), Могилів (606), Зіньків (831) [25, с. 115], Городок (473) [29, с. 58], Плоскирів (260) [30, с. 423] та інші.

Отже, досліджуваний період був часом стрімкого зростання кількості населених пунктів Поділля. Тоді ж з'являється велика кількість поселень міського типу – таких, як міста і містечка. Виникнення цілої системи населених пунктів міського типу було пов'язане зі швидким економічним розвитком цього регіону, а також оборонними потребами Речі Посполитої. Джерелами зростання міських поселень на території Поділля було: політика польського уряду в сприянні колонізаційних процесів, втечі селян у міста та містечка, а також природний приріст, який не відігравав вирішальної ролі.

Література

1. Крикун М. Динаміка чисельності поселень Подільського воєводства в XVI-XVIII ст. / М. Крикун // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. — 1985. — № 11. — С. 57-63.
2. Kurtyka J. Podole między Polską i Litwą w XIV i w 1. połowie XV wieku // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu / pod redakcją Feliksa Kłyuka. — Т. 1. — Kraków: Wydawnictwo naukowe Akademii Pedagogicznej, 2000. — S. 9-60.
3. Бондаренко Г. Поняття “Поділля” в історичних часі та просторі / Г. Бондаренко // Краєзнавство. — № 1-4. — 1999. — С. 8-10.
4. Щербина П. Адміністративно-територіальний устрій Поділля (1569-1917 рр.) / П. Щербина // Тези доповідей обласної наукової конференції “Проблеми історичної географії Поділля”. — Кам'янець-Подільський, 1982. — С. 32-33.
5. Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел / М. Крикун. — К.: Наукова думка, 1993. — 185 с.
6. Jabłonowski A. Źródła dziejowe. — Warszawa, 1889. — Т. XIX. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym: T. VIII. Ziemia ruskie. Wołyń i Podole. — 247 s.
7. Архив Юго-Западной России (далі — АЮЗР). — К.: Университетская типография, 1894. — Ч. 8. — Т. 2. — 772 с.
8. АЮЗР. — К.: Университетская типография, 1886. — Ч. 7. — Т. 1. — 532 с.
9. Містечка Східного Поділля / під заг. ред. Григорія Денисика. — Вінниця: б.в., 2002. — 92 с.
10. Крот В. А. Борьба населения Украины проти турецько-кримських завойовників наприкінці XV – в першій половині XVI ст. / В. А. Крот, Н. С. Рашба // Український історичний журнал. — 1983. — № 5. — С. 101-110.
11. Лукашук В.С. “Чорний шлях” на Волино-Подільському порубіжжі у XVI-XVIII ст.: матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції; ред. кол.: О. М. Завальнюк, Л. В. Баженов, І. С. Винокур та ін. — Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. — С. 168-172.
12. Прусевич А. Историко-археологические и этнографические заметки о м. Зинькове Летичевского уезда / А. Прусевич // Подольские епархиальные ведомости. — 1905. — № 23. — С. 322-325.
13. Крикун М. Повітовий устрій Подільської воєводства в XV-XVI ст. / М. Крикун // Український археографічний щорічник. — Вип. 1.- К., 1992. — Т. 4. — С. 157-178.
14. Люстрація Подільського воєводства 1629 р. // Źródła dziejowe. — Warszawa, 1887. — T.V. Lustracje królewskich ziem ruskich. Wołyń, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku. — S. 188-193.
15. Петров М. Міста і містечка Летичівського повіту напередодні та після Пиливецької битви / М. Петров // Пиливецька битва 1648 року в історії України: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Б. Хмельницького. 22-24 вересня 1995 р. — Стара Синява, 1995. — С. 98-100.
16. Грамота Яна Замойского, разрешающая Матвею Волковинскому и сыновьям его заселить урочища Полинково, в волости Шаргородской, в пожизненное владение под условием отбывания тех же повинностей при замке Шаргородском, какие отбывают при замке Барском. 26 мая 1587 г. // АЮЗР. — Ч. 8.- К., 1883. — Т. 1. — С. 307-309.
17. Грамота короля Сигизмунда III, утверждающая за братьями Серетками право пожизненного владения селом Куменовкою, данным им барским старостою Станиславом Гольским. 11 января 1691 г. // АЮЗР. — Ч. 8.- К., 1883. — Т. 1. — С. 315-316.
18. Грамота Яна Замойского, разрешающая Иовану Арнальту, его сыновьям и товарищу Майналу заселить селище Кирышков в Шаргородской волости в пожизненное владение. 15 июля 1591 г. // АЮЗР. — Ч. 8.- К., 1883. — Т. 1. — С. 316-317.

19. Разрешение короля Сигизмунда III на передачу с. Щодрова, Поповец, Суловец, Ротновки, Юрчинок и Копытинец от Станислава Тульского Яну Потоцкому, старосте летичевскому, в пожизненное владение. 18 октября 1534 г. // АЮЗР. — Ч. 8. — К., 1893. — Т. 2. — С. 320–328.
20. Тяжба в суде земском каменецком Анны Хмелевской с Томашем Замойским о землях в окрестностях Шаргорода 1617 г. // АЮЗР. — Ч. 8. — К., 1893. — Т. 2. — С. 384–385.
21. Кісь Я. Міста, ремесла і промисли на території Поділля в 1569–1648 рр.: тези доповідей V Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Кам'янець-Подільський, 1980. — С. 95–96.
22. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / І. Крип'якевич. — К.: АН УРСР, 1954. — 403 с.
23. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. / О. Компан. — К.: Вид-во АН УРСР, 1963. — 388 с.
24. Гутнова Е. Роль бюргерства в формировании сословных монархий в Западной Европе / Е. Гутнова // Социальная природа средневекового бюргерства XIII–XVII вв. — Москва, 1979. — С. 38–42.
25. Крикун М. Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. / М. Крикун // Український історико-географічний збірник. — Вип. 1. — К., 1971. — С. 115–123.
26. Нариси історії Поділля / Л. В. Баженов, І. С. Винокур, В. С. Степанков, І. В. Рибак та ін. — Хмельницький: Облполіграфвидав, 1990. — 327 с.
27. Рибак І. В. Зінків в історії Поділля / І. В. Рибак. — Кам'янець-Подільський, 1995. — 120 с.
28. Грушевський М. Люстрація королівщин в Руських землях корони з р. 1570 / М. Грушевський // Джерела до історії України-Руси. — Львів, 1903. — Т. IV. — С. 87–98.
29. Петров М. Городок: сторінки історії кінця XV–XVII ст. / М. Петров // Городоччина: минуле й сучасність у контексті історії Поділля. Науковий збірник. — Городок, 1994. — С. 57–59.
30. Петров М. Б. Плоскирів – старовинне містечко Поділля XV–XVIII ст. / М. Б. Петров, О. П. Яков'юк: матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції; ред. кол.: О. М. Завальнюк (відповідальний редактор), Л. В. Баженов, І. С. Винокур та ін. — Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. — С. 419–430.

The attempt was made to analyze the dynamics of town settlements' development on the territory of Podillya in the XV – the first half of the XVII centuries.

Key words: settlements, vojevodstvo, district, urbanization, population.